

УСТОЙЛІВЫЯ АДЗІНКІ МОВЫ СЭНСАВАГА ПОЛЯ “МУЖЧЫНА – ЖАНЧЫНА” ВА ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОВАХ

Ларыса Станкевіч

Ва ўсходнеславянскіх мовах пэўнае месца займаюць устойлівыя адзінкі з кампанентамі *мужчына (хлопец, дзед)* і *жанчына (дзяўчына, баба)*, прычым актыўнасцю ўжывання вылучаецца другая група.

1. Фразеалагізмы.

Матэрыялам для аналізу з’явіліся наступныя фразеаграфічныя працы: “Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы І.Я. Лепешава” (1993), “Фразеологический словарь русского языка” пад рэдакцыяй А.І. Малаткова (1967) і “Фразеологічний словник української мови” (1993).

У беларускай, рускай і ўкраінскай мовах можна выдзеліць агульныя і дыферэнцыяльныя фразеалагізмы з вышэй адзначанымі кампанентамі.

Фразеалагізмы сэнсавага поля *мужчына (хлопец, дзед)*:

а) *хлопец* (руск. *мальчик, парень*, укр. *хлопчик*):

Адзінкі з дадзенымі кампанентамі характэрныя рускай мове: *да был ли мальчик-то* ‘выраз крайняга сумнення ў чым-н.’ (з рамана М. Горкага “Жыццё Кліма Самгіна”); *мальчик для битья (побоев, сечения)* ‘пра чалавека, якому даводзіцца адказваць за чужыя правіннасці’ (з апавесці Марка Твена “Прынц і жабрак”); *мальчик с пальчик* (укр. – *хлопчик-мізинчик*) – фальклорны выраз са значэннем ‘вельмі маленькі хлопчык’; *и мальчики [кровавые] в глазах* ‘мітусіцца ў вачах у каго-н.’ (Гл.: Бирих... 2001: 364–365); *рубаха-парень* ‘таварыскі, бескарыслівы, просты ў абыходжанні чалавек’; *свой парень* ‘рашучая, смелая, верная ў сяброўстве дзяўчына’ (выраз пачаў выкарыстоўвацца ў рускай мове ў 50–60-я гг. XX ст.); *за себя и за того парня* ‘пра прымусовую працу за іншых’ (узыходзіць да песні М. Фрадкіна і Р. Раждзественскага з кінастужкі “Мінута маўчання” (Гл.: Бирих... 2001: 432).

б) *мужчына* (руск. *мужичок, муж*):

Рускі народна-паэтычны фразеалагізм *мужичок с ноготок* характарызуе чалавека вельмі малага росту. *Мужичок с ноготок* – адзін з

герояў усходнеславянскіх казак (параўнайце: бел. – *Сам з когаць*), непрыкметны з выгляду, але вельмі небяспечны. Гэта істота малога росту з надзвычай вялікай барадой, якая валодае неймавернай фізічнай сілай: яе, звычайна, можа адолець толькі галоўны герой казкі. *Ноготок* тут служыць адзінкаю малога памеру ў супрацьлегласць адзінцы вялікага памеру – *локтю*: Сам с *ноготь*, а борода с *локоть* (бел. – Скажы на *кепаць*, а даложаць на *локаць*) (Гл. Бирих... 2001: 390).

Да гэтай падгрупы адносіцца таксама рускі выраз з кампанентам *муж* (у значэнні “мужчына”): *учёный муж* ‘вучоны, навуковы супрацоўнік’ (калька з лац. *vir doctus*).

в) *дзед* (укр. *дід*) (са значэннем “стары мужчына”):

Бел. – *за дзедам шведам*, укр. – *за дідів-прадідів* ‘вельмі даўно’; укр. – *з діда-прадіді* ‘спаконвеку, адвечна; здаўна, з найдаўнейшых часоў’; у *діді годитися* ‘быць намнога старэйшым за каго-н.’.

Фразеалагізмы сэнсавага поля *жанчына* (*дзяўчына*, *баба*):

а) *дзяўчына* (бел. *дзеўка*, руск. *дева*, *девка*, *девица*, укр. *дівка*):

бел. – *сядзець у дзеўках* ‘не выходзіць замуж’;

руск. – *в девках* ‘незамужняй (сядзець, заставацца і пад.)’, *старая дева* ‘немалая жанчына, якая не была замужам’ (часта з адценнем абразы; гэта тлумачыцца тым, што ў традыцыйнай народнай культуры славян жанчына можа рэалізаваць сябе ў поўнай меры толькі ў шлюбе, а *старая дева* паўсюдна ганьбілася); *красная девица* ‘занадта нясмелы, сарамлівы малады чалавек’.

Што да апошняга фразеалагізма, то ён развіўся са свабоднага словазлучэння. Эпітэт *красный* не абазначае тут колеру, а ўтрымлівае старажытнае славянскае значэнне ‘краса’. Фальклорная формула *красная девка* (*девица*, *девушка*) (бел. – *красная дзеўка*) абазначае, называе так прыгажуню (руск. *красавицу*). У рускай мове фальклорная формула ператварылася ў ідыёму і выражае пачуцці сімпатыі, сяброўства, але часцей – жартлівую іронію (Гл.: Бирих... 2001: 146–147).

укр. – *сивіти в дівках* ‘доўга не выходзіць замуж або зусім не быць замужняю; не пабываць у шлюбе’; *як (мов, ніби і пад.) засватана дівка* (*дівка на виданні*) з 2-ма значэннямі ‘ніякавата, нясмела, сарамліва’ і ‘горда, з пачуццём уласнай годнасці’.

б) *жанчына* (руск. *женщина*):

У рускай мове ёсць фразеалагізм *ищите женщину* (які ўжы-

ваўся і па- французску *Cherchez la femme*) са значэннем 'віноўніцай любой падзеі з'яўляецца жанчына'. Крылатым ён стаў дзякуючы раману А. Дзюма-бацькі "Магікане Парыжа" і аднайменнай драме (1864), дзе гэты выраз з'яўляецца любімай прымаўкай парыжскага паліцэйскага чыноўніка (Гл.: Бирих... 2001: 184–185).

в) *Баба* (*бабка*, руск. *бабушка*) (у значэнні "жанчына" і "старая"):

Базарная баба (бел., руск.) – *базарна баба* (укр.) са значэннем 'крыклівы, сварлівы, грубы чалавек' – семантычна тоесныя фразеалагізмы ўсходнеславянскіх моў, якія па сваім лексічным складзе цалкам супадаюць (параўнайце таксама руск.: Где баба, там рынок; где две, там базар).

Бабка надвое (*надвае*) *варажыла* (*гадала*) – *бабушка* <ещё> *надвое сказала* (*гадала*) – *баба надвое ворожила* (*гадала*) са значэннем 'невядома, ці ўдасца ажыццявіць жаданне' (а ў беларускай мове выраз мнагазначны; другое яго значэнне 'невядома, ці адпавядае сапраўднасці тое, пра што гавораць') – суадносныя фразеалагізмы беларускай, рускай і ўкраінскай моў адрозніваюцца асобнымі кампанентамі, якія, аднак, адносяцца да адной семантычнай групы, да аднаго семантычнага плана. Гэтыя выразы (як і руск. *бабушка ворожит* 'усё ўдаецца, даецца лёгка', укр. *як (мов, ніби) сім баб пошептало* 'намнога лепш') звязаны з варажбаю, у якую верылі ўсходнія славяне. Бабкі, вядзьмаркі, гадалкі, якія прадказвалі лёс, надвор'е, загаворвалі ад хваробы або сурокаў. Фразеалагізмы ўтрымліваюць іранічныя адносіны да варажбы.

Яшчэ беларусы гавораць: *як старой бабе сесці* 'вельмі мала (звычайна пра зямлю), рускія – *к чёртовой бабушке* ў двух выпадках 'прэч, вон (выганяць); выражэнне злосці, пагарды да каго-н., жадання пазбавіцца і пад. ад каго-н. або чаго-н.' і 'прахам (пайсці, ляцець і пад.)', украінцы – *баба Палажка* 'языкаты, фанабэрысты, высакамерны', *бісова (клята) баба* 'ўжываецца для выражэння здзіўлення або негатыўнага стаўлення да кагосьці', *згадала баба дівера* 'няма патрэбы гаварыць пра тое, што даўно мінула, забылася і не вернецца', *як баба дівкою була* 'вельмі даўно'.

2. Прыказкі і прымаўкі.

Жанчына ва ўсходнеславянскай традыцыйнай культуры, з аднаго боку, прадаўжальніца роду, першакрыніца ўсяго жывога, з другога, – сімвал грахоўнасці, зла, яна ставіцца побач з нячыстай сілай: руск. – *Баба да бес – один у них вес; Куда черт не поспеет, туда бабу пошлёт* (ПРН, с. 309); укр. – *Баба, що чорт – одна сатана; Де дідько сам не вдіє, туди бабу пошле* (УППП, с. 299). У беларускіх народных казках толькі жанчына можа перахітрыць чорта: Хацеў ужо чорт кінуць гэтых людзей да ісці спакушаць другіх, але вось раз чуе, што людзі кажуць: *дзе чорт не йме, там бабу папале* (Серж., СРБ-П, с. 67–68); Хіба ты забыўся, што *баба і чорта перахітруе* (Тамсама, с. 68).

Растлумачыць такое стаўленне да жанчыны дапамагаюць гэтыя малагічныя міфы. Згодна народных вераванняў усходніх славян, жанчына ўзнікла пасля мужчыны. Ва ўкраінскіх паданнях гаворыцца пра тое, што жанчына (Ева) спачатку была выраблена Богам з цеста, а мужчына (Адам) – з праху. Але жанчыну з’еў сабака. Тады па просьбе Адама Бог стварыў Еву з яго рабра. Беларускія легенды расказваюць, што напачатку мужчына і жанчына былі адной плоццю, былі злучаны нейкай кішкай (хвостом). Д’ябал спакусіў жанчыну і адарваў яе ад мужчыны, якому дасталася кішка, а ў жанчыны ўтварылася дзірка. З тых часоў мужчына і жанчына беспаспяхова імкнуцца зліцца навак і ў адно цэлае, і ад гэтых спроб нараджаюцца на свет дзеці. Дарэчы, згодна яшчэ адной украінскай легендзе, Ева ўтварылася з хваста сабакі або чорта, бо сабака ўкраў рабро Адама, і тады Бог адрэзаў у яго хвост і зрабіў з яго жанчыну, таму яна меле языком, як сабака віляе хвостом (Славянские древности 1999: 205): *Віляе языком, як собака хвостом; У неі языка, як у суки хвоста* (УППП, с. 46–47).

Ва ўяўленнях нашых продкаў (з пункту погляду мужчын) жанчына – гэта істота частастую непаўнацэнная ў інтэлектуальным і эмацыянальным плане: бел. – *У жанчыны волас доўгі, да вум кароткі* (Серж., КА, с. 158); “А што, – думае, – у бабы волас доўгі, а розум кароткі, – можа быць, праўда” (Шэйн, с. 137); руск. – *Волос долог, да ум короток; Перекати-поле – бабий ум* (ПРН, с. 307); укр. – *Недаром кажуць: що у жінкі волос довгий, та розум короткий; Буцім Бог жінкам волосся довге дає за те, що розум укоротив чимало* (УППП, с. 285); яна гаворыць многа і не заўсёды да месца: бел. – ...Але ж кажуць, што

на бабскія языкі прывязі няма (Серж., КА, с. 153); Ведаеш, што бабу б'юць за язык (Серж., СРБ-П, с. 45); руск. – *Волос долог, а язык длинней* (у бабы) (ПРН, с. 307); *Бабский язык, куда не завались, достанет* (Тамсама, с. 308); укр. – *В баби язык, як лопата* (УППП, с. 46), *От язичок у тих жіночак: ні даць, ні взять, як у сорок* (Тамсама, с. 298).

І нарэшце, у шмат якіх устойлівых выслоўях канстатуецца думка, што жанчына не чалавек: *Курица не птица, а баба не человек* (ПРН, с. 308); *Я думал, идут двое, ан мужик с бабой* (Тамсама).

У гісторыі індаеўрапейцаў вядома сярэдневяковая спрэчка, калі адзін з епіскапаў на Маконскім саборы (585 г.) адкрыў дыскусію пра тое, ці можна жанчыну называць словам *хомо* (чалавек) (Маслова 1997: 75).

Ва ўкраінскай мове слова *человік* – гэта мужчыны, мужык.

Магчыма, уся справа ў слове. Навукоўцы да сённяшняга дня не могуць даць адназначны адказ: што абазначае слова *чалавек*. Слушны погляд выказвае Колесаў У.В. у працы “*Мир человека в Древней Руси*”. Ён прыходзіць да высновы, што “старое слово *человек* обозначает ‘тот, кто имеет полную силу’, т.е. взрослый, муж, важный для жизни рода член коллектива” (Колесов 1986: 146). Менавіта такое значэнне ўтрымлівае слова *чалавек* і ў сучаснай украінскай мове.

Але ўсё ж такі народная мудрасць сцвярджае, што мужчына без жанчыны не можа абысціся: *Гаспадар без гаспадыні не чалавек, а паўчалавека* (Серж., КА, с. 27); *Вядома, гаспадар без бабы не гаспадар, а пустога двара затычка* (Тамсама, с. 58). Жанчына складае з мужчынам адно цэлае: *Муж – голова, жена – душа* (ПРН, с. 326); *Что гусь без воды, то мужик без жены* (Тамсама, с. 329); *Жінка без мужа – то солома без колосся* (УППП, с. 304); *Чоловік і жона – одна сатана* (Тамсама, с. 310).

УМОЎНЫЯ АБАЗНАЧЭННІ

ПРН – Пословицы русского народа: Сборник В. Даля. В 2-х т. Т. 1. – М., 1989.

Серж., КА – Сержпутоўскі А.К. Казкі і апавяданні беларусаў з Слуцкага павета. – Л., 1926.

Серж., СРБ-П – Сержпутовский А.К. Сказки и рассказы белорусов-полешуков. – Спб., 1911.

УППП – Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М.М. Пазяк. – К., 2001.

Шэйн – Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. Т. 2. – Спб., 1893.

ЛИТАРАТУРА

- Бурих... 2001 = Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – Спб., 2001.
- Колесов 1986 = Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986.
- Маслова 1997 = Маслова В.А. Преданья старины глубокой в зеркале языка. – Мн., 1997.
- Сл. древности 1999 = Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти т. Т. 2. – М., 1999.